

Τα αποτελέσματα της μεγάλης ύφεσης στους νομούς και τις περιφέρειες της Ελλάδος - Μία περιγραφική στατιστική ανάλυση με έμφαση στον τουρισμό

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος

Πρόεδρος, Αθηναϊκό Ίδρυμα Παιδείας & Έρευνας (ΑΙΠΕ)
Επίτιμος Καθηγητής Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Στέρλινγκ, Η.Β.
president@atiner.gr

Περίληψη

Η μελέτη εξετάζει την εξέλιξη του κατά κεφαλή ΑΕΠ στα χρόνια πριν και μετά την πρόσφατη οικονομική κρίση ανά νομό και περιφέρεια της Ελλάδος. Η προσέγγιση είναι περιγραφική και έχει ως σκοπό να διαπιστώσει διαφορές και ομοιότητες στα αποτελέσματα της μεγάλης ύφεσης. Χρησιμοποιούνται δύο δείκτες: ο συντελεστής μεταβλητότητας (coefficient of variation) και ο δείκτης Theil (Theil Statistic). Επιπρόσθετα, τα αποτελέσματα χρησιμοποιούνται για να προσδιοριστούν πιθανοί παράγοντες οι οποίοι μπορούν να εξηγήσουν τις διαφορές μεταξύ νομών και περιφερειών.

Λέξεις κλειδιά: Ύφεση, ΑΕΠ, Νομοί, Περιφέρειες.

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία σκοπό έχει να παρουσιάσει και να συγκρίνει τις σχετικές οικονομικές επιδόσεις των νομών και των περιφερειών της Ελλάδος, χρησιμοποιώντας το κατά κεφαλή Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) πριν και κατά τη *μεγάλη ύφεση* (great recession), όπως πλέον αποκαλείται στη διεθνή βιβλιογραφία, που άρχισε στις ΗΠΑ στα τέλη του 2007 και πολύ γρήγορα είχε σημαντικές επιπτώσεις και στην Ευρώπη, με μεγαλύτερη την επίπτωση στην ελληνική οικονομία.

Το κύριο ερευνητικό ερώτημα της μελέτης είναι η διαπίστωση τυχόν διαφοροποιήσεων σε ό,τι αφορά τα αποτελέσματα της ύφεσης στους νομούς και τις περιφέρειες της Ελλάδος, με βάση τα στατιστικά στοιχεία από τις παρατηρήσεις των 51 νομών και των 13 περιφερειών στο χρονικό διάστημα 2000-2013. Τρεις είναι οι πιθανές περιπτώσεις. Πρώτον, η ύφεση είχε ομοιόμορφα αποτελέσματα σε όλους τους νομούς και συνεπώς σε όλες τις περιφέρειες. Δηλαδή, οι διαφορές (ανισότητες) μεταξύ των νομών (περιφερειών) παρέμειναν σταθερές πριν και κατά την ύφεση. Δεύτερον, η ύφεση επηρέασε περισσότερο τις πλουσιότερες περιοχές της χώρας, με αποτέλεσμα να μειωθεί η ανισότητα σε σχέση με τις φτωχότερες περιοχές. Και τρίτον, οι φτωχότερες περιοχές επηρεάστηκαν περισσότερο με αποτέλεσμα την αύξηση των ανισοτήτων. Δύο δείκτες μέτρησης των ανισοτήτων χρησιμοποιούνται: ο συντελεστής μεταβλητότητας και ο δείκτης Theil.

Η εργασία οργανώνεται σε έξι μέρη. Στο επόμενο μέρος της εργασίας γίνεται μία περιληπτική αναφορά στη βιβλιογραφία της λεγόμενης μεγάλης ύφεσης. Στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται οι δύο δείκτες που επιλέχθηκαν για να δείξουν τα αποτελέσματα της μεγάλης ύφεσης στους νομούς και τις περιφέρειες της Ελλάδος. Στο τέταρτο μέρος παρουσιάζονται και αναλύονται οι μετρήσεις των δεικτών. Στο πέμπτο μέρος εξετάζονται οι διεθνείς τουριστικές ροές ως ένας από τους παράγοντες που μπορούν να εξηγήσουν τις διαφορετικές επιδράσεις της οικονομικής κρίσης στους νομούς και τις περιφέρειες της Ελλάδος. Στο τελευταίο μέρος της εργασίας δίνονται τα συμπεράσματα.

2. Η μεγάλη ύφεση και οι επιπτώσεις της

Η οικονομική κρίση που εμφανίστηκε στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα ήταν η χειρότερη μετά τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η κρίση άρχισε στις ΗΠΑ στο τέλος του 2007 και επεκτάθηκε πολύ γρήγορα στην Ευρώπη. Στο τέλος του 2009 επηρέασε και την Ελλάδα. Στο Παπανίκος (2014) έχω εξετάσει διεξοδικά τη φύση της οικονομικής κρίσης της Ελλάδος.

Οι αιτίες και οι συνέπειες της μεγάλης ύφεσης αποτελούν το αντικείμενο σημαντικών διαφοροποιήσεων μεταξύ των βασικών σχολών της οικονομικής επιστήμης. Για παράδειγμα, η νεοκλασική προσέγγιση διαφέρει σημαντικά από αυτή του Κένυς και φυσικά από την άποψη που είχε ο Μαρξ περί οικονομικών (καπιταλιστικών) κρίσεων¹.

¹ Βλέπε Papanikos (1993) για μία συγκριτική ανάλυση των πέντε βασικών σχολών οικονομικής σκέψης: της (νέο)κενσιανής, της μαρξιστικής, της μονεταριστικής, των νέων κλασικών (ορθολογικών προσδοκιών) και των μετακενσιανών. Διαφέρουν στην ιδεολογική προσέγγιση, στην θεωρία για το πώς το οικονομικό σύστημα λειτουργεί και στις πολιτικές που προτείνουν για να λύσουν τα οικονομικά

Οι Christiano *et al* (2015) εξηγούν τη μεγάλη ύφεση από τη σκοπιά ενός νεοκενσιανού υποδείγματος, προσδιορίζοντας τέσσερις σημαντικές διαταράξεις (σοκ) ως αιτίες: αύξηση της πιστωτικής ρευστότητας, φυγή κεφαλαίων από χρεόγραφα υψηλού κινδύνου σε πιο ασφαλείς επενδύσεις χαρτοφυλακίου, τεχνολογικοί παράγοντες που οδήγησαν στην πτώση της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής και αλλαγές στις δημόσιες καταναλωτικές δαπάνες.

Ο van Ours (2015) ανέλυσε τα χαρακτηριστικά της κρίσης, χρησιμοποιώντας δείγμα 20 χωρών του ΟΟΣΑ. Βρήκε ότι η μεγάλη ύφεση είχε μεγαλύτερη επίπτωση στην ανεργία των νέων. Και η λύση είναι απλή: προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης.

Σε αντίθεση με άλλες προηγούμενες κρίσεις, όπως αυτή στις αρχές της δεκαετίας του 1980, η μεγάλη ύφεση δεν συνοδεύτηκε από σημαντικές αποπληθωριστικές πιέσεις στις ΗΠΑ. Όπως εξηγεί ο Watson (2014), στα έξι χρόνια μετά την κρίση του 1980-82, ο πληθωρισμός έπεσε από 8,1% στο 3,5%, ενώ για τα ίδια χρόνια της κρίσης του 2007-2009, ο πληθωρισμός έπεσε από 2,1% στο 1,1%. Και στις δύο κρίσεις, η ανεργία αυξήθηκε το ίδιο. Ο συγγραφέας προσπαθεί να δώσει διάφορες εξηγήσεις για αυτή τη διαφορά βασισμένος σε ένα υπόδειγμα της καμπύλης Phillips.

Ο Taylor (2014) εξετάζει το ρόλο της οικονομικής πολιτικής πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη μεγάλη ύφεση. Θεωρεί υπεύθυνη την οικονομική πολιτική που έγινε πιο παρεμβατική για το ύψος και τη διάρκεια της μεγάλης ύφεσης.

Πρόσφατα, οι Bouvet and King (2016) εξέτασαν τις επιπτώσεις της μεγάλης ύφεσης στα εκλογικά αποτελέσματα 32 χωρών του ΟΟΣΑ, που συμπεριλάμβανε και την Ελλάδα. Βρήκαν ότι την περίοδο της μεγάλης ύφεσης οι ψηφοφόροι τείνουν να εκλέγουν «αριστερές» κυβερνήσεις. Η Ελλάδα από το 2009 μέχρι σήμερα (2016), ανέδειξε πέντε κανονικούς και δύο υπηρεσιακούς πρωθυπουργούς, μέσα από μία θυελλώδη πολιτική διαδικασία πέντε βουλευτικών εκλογών και ενός δημοψηφίσματος, που χωρίς καμία αμφιβολία πλέον ανέστρεψε την πορεία εξόδου της χώρας από την ύφεση.

Η πιο δραματική επίπτωση της μεγάλης ύφεσης είναι η μεγάλη μείωση της αξίας του πλούτου των πολιτών (καταναλωτών). Η μεγάλη πτώση στις τιμές των ακινήτων είναι η κύρια αιτία της μείωσης της χρηματικής αξίας του πλούτου, αν και αυτή ήταν το αποτέλεσμα της «φούσκας» στις τιμές των ακινήτων που προηγήθηκε της κρίσης. Οι McKernan *et al* (2014) βρήκαν ότι η μεγάλη ύφεση μείωσε τον πλούτο των νοικοκυριών των ΗΠΑ κατά 28,5%, σχεδόν διπλάσια απώλεια από οποιαδήποτε άλλη κρίση από τη δεκαετία του 1980 και εντεύθεν.

Οι Ng and Wright (2013) δίνουν μία συγκριτική ανασκόπηση των δεδομένων των οικονομικών διακυμάνσεων, που συμπεριλαμβάνουν και τη μεγάλη ύφεση. Συμπεραίνουν ότι κρίσεις, που αρχικώς οφείλονται σε ανισορροπίες στις χρηματοοικονομικές αγορές, διαφοροποιούνται από τις κρίσεις που οφείλονται σε διαταράξεις της προσφοράς ή της νομισματικής πολιτικής. Αυτό απαιτεί και μία άλλη προσέγγιση ανάλογα με το είδος της οικονομικής κρίσης.

Τέλος, ο Lo (2012) έκανε μία ανασκόπηση 21 βιβλίων που αφορούσαν την πρόσφατη οικονομική κρίση. Συμπεραίνει δε ότι δεν υπάρχει μία κοινή αφήγηση σε ό,τι αφορά τις αιτίες της κρίσης και σε πολλές περιπτώσεις δίνονται αντικρουόμενες απόψεις από οικονομολόγους αλλά και άλλους επιστήμονες.

Όλοι, όμως, φαίνεται να συμφωνούν στα συμπτώματα μιας οικονομικής κρίσης, που είναι η ραγδαία μείωση των κατά κεφαλή εισοδημάτων. Επίσης, συμφωνία φαίνεται να υπάρχει και στον τρόπο μέτρησης του κατά κεφαλή εισοδήματος: ο λόγος του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) προς τον πληθυσμό μιας περιοχής ή χώρας. Αυτή η μεταβλητή χρησιμοποιείται και στην παρούσα έρευνα για να δείξει τα αποτελέσματα της μεγάλης ύφεσης στους νομούς και τις περιφέρειες της Ελλάδος.

3. Δείκτες μέτρησης και σύγκρισης της ύφεσης

Σκοπός της εργασίας είναι η σύγκριση των αποτελεσμάτων της ύφεσης στους ελληνικούς νομούς (NUTS III) και τις περιφέρειες (NUTS II). Αν η ύφεση είχε ομοίμορφη επίδραση, τότε οι ανισότητες μεταξύ των νομών (περιφερειών) θα παρέμειναν οι ίδιες. Αν οι ανισότητες μίκρυναν (μεγάλωσαν), τότε η ύφεση «κτύπησε» τις πλουσιότερες περιοχές περισσότερο (λιγότερο) από ό,τι τις φτωχότερες περιοχές. Και αυτό με δεδομένο ότι η ύφεση μείωσε το κατά κεφαλή ΑΕΠ σε όλους τους νομούς και τις περιφέρειες.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι μέτρησης αυτής της ανισότητας, αλλά εδώ θα χρησιμοποιηθούν δύο δείκτες: ο συντελεστής μεταβλητότητας και ο δείκτης Theil. Ο πρώτος είναι πιο σημαντικός διότι δεν επηρεάζεται από τον πληθωρισμό και αυτό είναι πολύ χρήσιμο στην παρούσα μελέτη, διότι δεν υπάρχουν δείκτες τιμών σε επίπεδο νομών ή περιφερειών. Ο δείκτης Theil είναι ο πιο διαδεδομένος στη σχετική βιβλιογραφία που

προβλήματα μιας χώρας κυρίως όμως τις οικονομικές κρίσεις. Στην ίδια μελέτη δίνεται και μία εκτενής αναφορά στην σχετικά πολύ πλούσια ιστορική βιβλιογραφία και αρθρογραφία.

μετρά εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ χωρών και περιφερειών, βλέπε Theil (1967, κεφ. 4). Αυτός είναι ο λόγος που χρησιμοποιείται στην παρούσα μελέτη για να ισχυροποιήσει την αξιοπιστία των συμπερασμάτων.

Ο συντελεστής μεταβλητότητας (coefficient of variation) είναι ο λόγος της τυπικής απόκλισης προς τον αριθμητικό μέσο όρο μιας κατανομής:

$$\text{συντελεστής μεταβλητότητας} = (\text{τυπική απόκλιση}) / (\text{αριθμητικός μέσος όρος})$$

Το μεγάλο πλεονέκτημα αυτού του δείκτη είναι η ευκολία με την οποία μπορεί να κατασκευαστεί αφού χρειάζονται μόνο οι δύο πρώτες ροπές μιας κατανομής: ο μέσος όρος και η τυπική απόκλιση (διακύμανση). Στην περίπτωση της παρούσης μελέτης, το μεγάλο πλεονέκτημα αυτού του δείκτη είναι ότι από την ίδια του την κατασκευή δεν επηρεάζεται από τον πληθωρισμό. Θεωρητικά ο δείκτης αυτός μπορεί να λάβει τιμές από μηδέν έως άπειρο. Τιμές κοντά στο μηδέν δηλώνουν ίση διανομή εισοδημάτων.

Ο δείκτης Theil υπολογίζεται από τον επόμενο τύπο:

$$T = \sum_{p=1}^n \left\{ \left(\frac{1}{n} \right) * \left(\frac{y_p}{\mu_y} \right) * \ln \left(\frac{y_p}{\mu_y} \right) \right\}$$

όπου T ο δείκτης Theil, n ο αριθμός των νομών (51) ή των περιφερειών (13), y_p το κατά κεφαλή εισόδημα του νομού (ή της περιφέρειας) p , μ_y ο μέσος όρος του κατά κεφαλή εισοδήματος όλων των 51 νομών (ή των 13 περιφερειών) και \ln ο φυσικός λογάριθμος. Ο δείκτης Theil είναι πιο σύνθετος στον υπολογισμό από ό,τι ο συντελεστής μεταβλητότητας.

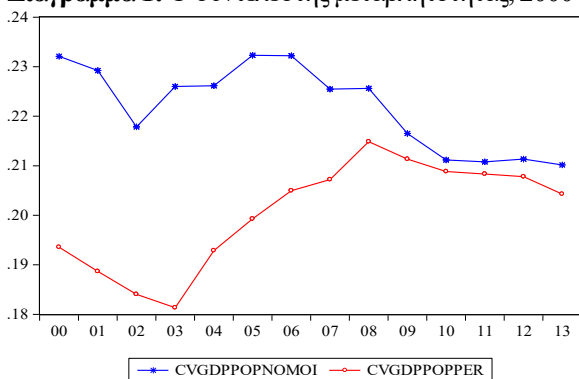
Μία διαχρονική μείωση (αύξηση) των δύο δεικτών δείχνει άμβλυνση (όξυνση) των ανισοτήτων. Οι μετρήσεις των δύο αυτών δεικτών για τους 51 νομούς και τις 13 περιφέρειες της Ελλάδος γίνονται στο επόμενο μέρος της εργασίας.

4. Τα αποτελέσματα της ύφεσης της ελληνικής οικονομίας ανά νομούς και περιφέρειες

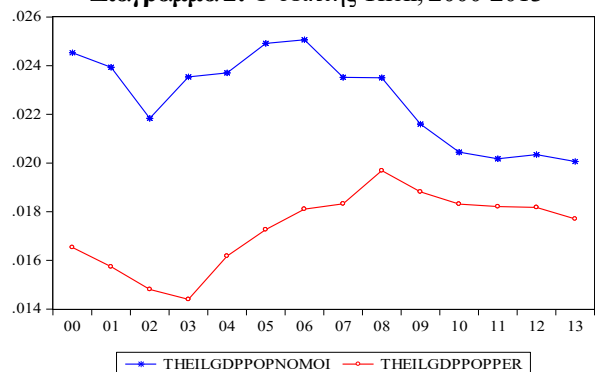
Τα Διαγράμματα 1 και 2 δίνουν τις τιμές του συντελεστή μεταβλητότητας και του δείκτη Theil του κατά κεφαλή ΑΕΠ των 51 νομών και των 13 περιφερειών της Ελλάδος, από το 2000 έως το 2013. Η πάνω γραμμή είναι η μέτρηση των νομών και η κάτω των περιφερειών. Και οι δύο δείκτες δείχνουν ότι υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση της ανισότητας μεταξύ των νομών και των περιφερειών της Ελλάδος. Συνεπώς, η ύφεση δεν είχε τα ίδια αποτελέσματα σε όλους τους νομούς και τις περιφέρειες της Ελλάδος.

Οι καμπύλες των συντελεστών μεταβλητότητας και των δεικτών Theil μπορούν να χωριστούν σε τρεις φάσεις. Από το 2000 μέχρι και το 2002-03 οι ανισότητες μεταξύ των νομών και των περιφερειών αμβλύνθηκαν. Από το 2003 και μέχρι την έναρξη της οικονομικής κρίσης (2007-08) οι ανισότητες διευρύνθηκαν. Η περίοδος της μεγάλης ύφεσης χαρακτηρίζεται από μείωση των ανισοτήτων μεταξύ των νομών και των περιφερειών της χώρας².

Διάγραμμα 1: Ο συντελεστής μεταβλητότητας, 2000-2013

Διάγραμμα 2: Ο δείκτης Theil, 2000-2013

Ο Piacentini (2014) υπολόγισε τις τιμές του δείκτη Theil χρησιμοποιώντας την κατάτμηση της Ελλάδος σε τέσσερις μεγάλες περιφέρειες για την περίοδο 2006-2010. Δεν βρήκε καμία μεταβολή και ο δείκτης κυμαινόταν από 0,19 έως 0,21. Στο Διάγραμμα 2, ο δείκτης Theil για την αντίστοιχη περίοδο, 2006-2010, παραμένει σχετικά σταθερός, στο διάστημα τιμών 0,18-0,19 για τις περιφέρειες της χώρας, επιβεβαιώνοντας αυτά τα αποτελέσματα.

² Συνήθως, οι οικονομικές κρίσεις πλήττουν περισσότερο τα φτωχότερα στρώματα των πολιτών, όπως βρήκε και η μελέτη των Bitler and Hoynes (2015) για τις επιπτώσεις της μεγάλης ύφεσης στις ΗΠΑ. Δεν φαίνεται να συμβαίνει το ίδιο, όμως, και για τις φτωχότερες περιοχές μιας χώρας όπως η Ελλάδα.

Οι Perugini and Martino (2008) εξέτασαν τους προσδιοριστικούς παράγοντες των περιφερειακών ανισοτήτων της Ευρώπης. Βρήκαν ότι ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά των τοπικών αγορών εργασίας (π.χ. μερική απασχόληση) μπορούν να εξηγήσουν τις διαφορές στο κατά κεφαλή ΑΕΠ. Επίσης, το θεσμικό πλαίσιο σε εθνικό επίπεδο ασκεί σημαντική επίδραση.

Το συμπέρασμα από τα δύο διαγράμματα είναι ότι η μεγάλη ύφεση επηρέασε περισσότερο τους πλουσιότερους νομούς και τις πλουσιότερες περιφέρειες της Ελλάδος. Ο Πίνακας 1 δείχνει αυτό το ανισομερές αποτέλεσμα της ύφεσης σε επίπεδο περιφέρειας. Η ανάλυση δεν αλλάζει αν χρησιμοποιηθούν οι νομοί, οι οποίοι δεν παρουσιάζονται εδώ για λόγους οικονομίας χώρου.

Στο σύνολο της χώρας, το ονομαστικό κατά κεφαλή ΑΕΠ μειώθηκε κατά 25% την περίοδο 2008-2013. Δεν υπάρχουν αποπληθωριστές του ΑΕΠ σε επίπεδο νομών και περιφερειών αλλά η ονομαστική μείωση είναι περίπου ίδια με την μείωση σε πραγματικές τιμές. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat (AMECO), το πραγματικό κατά κεφαλή ΑΕΠ μειώθηκε σε επίπεδο χώρας κατά 25,49% την περίοδο 2008-2013, ενώ, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 1, το ονομαστικό κατά κεφαλή ΑΕΠ μειώθηκε κατά 24,69%. Προκύπτει μια ασήμαντη διαφορά μεταξύ πραγματικής και ονομαστικής τιμής, δηλαδή λιγότερο του 1%.

Οι περιοχές της χώρας που επλήγησαν περισσότερο από την ύφεση είναι τα Ιόνια νησιά (32,5%), το Νότιο Αιγαίο (29,6%), το Βόρειο Αιγαίο (27%), η Κρήτη (27%) και η Κεντρική Μακεδονία (26,5%), που περιλαμβάνει τον νομό Χαλκιδικής. Κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των περιοχών είναι η σχετικά μεγάλη τους εξάρτηση από τον τουρισμό. Συνεπώς, αξίζει περισσότερη εξέταση αυτή η πτυχή της ύφεσης.

Η περιφέρεια της Δυτικής Μακεδονίας επλήγη λιγότερο, μόνο 6,5% στο σύνολο των έξι χρόνων από το 2008 έως το 2013. Η Αττική, η οποία έχει το μεγαλύτερο κατά κεφαλή ΑΕΠ από τις 13 Περιφέρειες της χώρας, είχε μία αθροιστική επίπτωση της τάξης του 23,9%, κατά τι μικρότερη του μέσου όρου της χώρας του 24,7%.

Εκτός από την Αττική και την Δυτική Μακεδονία, οι περιφέρειες με τη μικρότερη επίπτωση σε σχέση με το μέσο όρο είναι η Πελοπόννησος (21,6%), η Ήπειρος (22,5%), η Θεσσαλία (23,3%), και η Στερεά Ελλάδα (24%). Πάνω από το μέσο όρο επλήγη η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (26%) και η Δυτική Ελλάδα (25,4%).

Πίνακας 1: Κατά κεφαλή ΑΕΠ ανά Περιφέρεια το 2008 και το 2013

	2008	2013	%
ΕΛΛΑΔΑ	21.845	16.451	-24,69
Αττική	29.215	22.238	-23,9
Βόρειο Αιγαίο	17.647	12.881	-27,0
Νότιο Αιγαίο	24.747	17.422	-29,6
Κρήτη	19.176	14.007	-27,0
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	15.568	11.513	-26,0
Κεντρική Μακεδονία	17.437	12.816	-26,5
Δυτική Μακεδονία	16.748	15.652	-6,5
Ήπειρος	14.960	11.590	-22,5
Θεσσαλία	16.363	12.552	-23,3
Ιόνια Νησιά	21.759	14.686	-32,5
Δυτική Ελλάδα	16.393	12.229	-25,4
Στερεά Ελλάδα	19.552	14.858	-24,0
Πελοπόννησος	17.224	13.497	-21,6
Μέσος όρος Περιφερειών	18.984	14.303	-24,7
Τυπική απόκλιση Περιφερειών	4.079	2.922	
Συντελεστής μεταβλητότητας Περιφερειών	0,215	0,204	

5. Ο τουρισμός και η ελληνική κρίση

Η πιο σημαντική παραγωγική δραστηριότητα που διαφοροποιεί τις περιφέρειες της χώρας είναι ο τουρισμός. Οι τουριστικές περιοχές της χώρας επλήγησαν σχετικά περισσότερο από ότι οι μη τουριστικές περιφέρειες για τρεις λόγους. Πρώτον, η μεγάλη διεθνής οικονομική ύφεση μείωσε τα πραγματικά κατά

κεφαλή εισοδήματα των χωρών που αποτελούν τους παραδοσιακούς πελάτες της Ελλάδος. Η πτώση του εισοδήματος μείωσε τη ζήτηση για το ελληνικό τουριστικό προϊόν.

Ο Πίνακας 2 δείχνει τη μεγάλη πτώση των κατά κεφαλή εισοδημάτων σε χώρες και περιοχές από όπου προέρχεται το μεγαλύτερο ποσοστό της ζήτησης για τον ελληνικό τουρισμό. Έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι το κατά κεφαλή ΑΕΠ στην ευρωζώνη διατηρήθηκε κάτω από το επίπεδο του 2008 των 29,3 χιλιάδων ευρώ. Ούτε το 2016 προβλέπεται να ξεπεράσει αυτό το επίπεδο. Η Γερμανία, όμως, ανέκαμψε γρήγορα και ήδη από το 2011 το κατά κεφαλή ΑΕΠ ξεπέρασε την τιμή του 2008. Ακολούθησαν οι ΗΠΑ το 2012 και το Ηνωμένο Βασίλειο το 2014.

Πίνακας 2: Κατά κεφαλή ΑΕΠ σε 000ς, 2008-2017 (σταθερές τιμές 2010)

Χώρα/ Περιοχή	Νόμισμα	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ευρωζώνη	€	29,3	27,9	28,4	28,8	28,4	28,3	28,5	28,8	29,2	29,7
Γερμανία	€	32,0	30,3	31,6	32,7	32,8	32,8	33,2	33,5	33,9	34,5
Ηνωμένο Βασίλειο	£	25,9	24,6	24,8	25,1	25,2	25,6	26,1	26,6	27,0	27,4
ΗΠΑ	\$	49,3	47,5	48,3	48,7	49,4	49,8	50,6	51,5	52,6	53,6

Πηγή: AMECO

Να σημειωθεί ότι μέρος αυτής της πτώσης στην ευρωζώνη οφείλεται και στη μεγάλη πτώση του κατά κεφαλή ΑΕΠ της Ελλάδος. Οι Έλληνες συμβάλλουν στο 20% περίπου του συνόλου των διανυκτερεύσεων σε ελληνικά τουριστικά καταλύματα και συνεπώς ο ελληνικός τουρισμός επλήγη και από τη μειωμένη ζήτηση των ημεδαπών τουριστών.

Δεύτερον, στα πρώτα χρόνια της ύφεσης, η πολιτική του «σκληρού» ευρώ αύξησε το κόστος του ελληνικού τουριστικού προορισμού ακόμη και για τις χώρες της ευρωζώνης, αφού καθιστούσε τις εκτός ευρωζώνης χώρες τουριστικών προορισμών ελκυστικότερες. Στο Ραρανίκος (2015) έχω εξετάσει την πολιτική του «σκληρού» ευρώ στην οικονομική μεγέθυνση των οικονομιών της ευρωζώνης.

Ο Πίνακας 3 δείχνει την εξέλιξη της συναλλαγματικής ισοτιμίας ευρώ-δολαρίου. Μέχρι το 2008, η συναλλαγματική ισοτιμία του ευρώ ανέβαινε σε σχέση με το δολάριο των ΗΠΑ. Το 2002, το πρώτο έτος κυκλοφορίας του ευρώ, 95 σεντς των ΗΠΑ αγόραζαν ένα ευρώ. Το 2008 χρειαζόταν 147 σεντς των ΗΠΑ για να αγοραστεί ένα ευρώ. Μάλιστα, τον Ιούλιο του 2008 έφθασε και 160 σεντς. Στη διάρκεια της κρίσης το ευρώ έπεφτε αλλά ποτέ δεν έφθασε στα επίπεδα του 2002.

Πίνακας 3: Ευρώ ανά Δολάριο ΗΠΑ

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
0,92	0,90	0,95	1,13	1,24	1,24	1,26	1,37	1,47	1,39	1,33	1,39	1,28	1,33

Τρίτον, μέχρι και το 2012, οι συνεχείς αρνητικές αναφορές των διεθνών μέσων επικοινωνίας για την Ελλάδα απέτρεψαν (φόβισαν) πολλούς ξένους να ταξιδέψουν προς την Ελλάδα, με συνέπεια να προτιμήσουν άλλους τουριστικούς προορισμούς. Από το 2013 και μετά, αυτοί οι λόγοι εξέλειπαν. Μάλιστα, η Ελλάδα ενισχύθηκε από τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στις χώρες της Μέσης Ανατολής και της γειτονικής Τουρκίας. Αυτό και σε συνδυασμό με σημαντικές διαρθρωτικές αλλαγές - όπως η διευκόλυνση έκδοσης άδειας εισόδου (βίζας) από Ρωσία, Τουρκία και Κίνα, και η άρση των δασμών καμποτάζ - είχε ως αποτέλεσμα τη μεγάλη αύξηση του διεθνούς τουριστικού ρεύματος προς την Ελλάδα μετά το 2013.

Οι τρεις αυτοί λόγοι είχαν ως συνέπεια τη σημαντική πτώση της τουριστικής ζήτησης, των τουριστικών εισπράξεων και των μέσων εισπράξεων ανά άφιξη την περίοδο 2007-2012. Στον Πίνακα 4 παρατίθενται τα στοιχεία των τριών αυτών μεταβλητών, από το 2007 έως το 2014.

Οι διεθνείς τουριστικές αφίξεις μειώνονται τα χρόνια της παγκόσμιας μεγάλης ύφεσης από 16,2 εκατομμύρια το 2007, σε 15,9 το 2008, 14,9 το 2009 και 15 εκατομμύρια το 2010. Οι τουριστικές εισπράξεις ακολουθούν την ίδια πτωτική πορεία τα έτη 2009, 2010 και 2012. Μεγάλη αύξηση στα έσοδα παρατηρείται το 2013 και το 2014.

Πίνακας 4: Διεθνείς τουριστικές αφίξεις και εισπράξεις, 2007-2014

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Διεθνείς τουριστικές αφίξεις (000ς)	16.165	15.939	14.915	15.007	16.427	16.947	20.111	24.272
Τουριστικές εισπράξεις (εκατ.)	11.319	11.636	10.400	9.611	10.505	10.442	12.152	13.393
Είσοδα ανά άφιξη	700	730	697	640	639	616	604	552

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι ο τουρισμός είναι ίσως η μόνη διέξοδος στο οικονομικό τέλμα της ελληνικής ανάπτυξης. Όπως δείχνουν και τα στοιχεία του Πίνακα 1, οι περιφέρειες με το μεγαλύτερο κατά κεφαλή ΑΕΠ είναι αυτές που έχουν και τη μεγαλύτερη τουριστική ανάπτυξη, κυρίως του Νοτίου Αιγαίου και της Κρήτης. Μετά την Αττική, είναι μόνο αυτές οι δύο περιφέρειες που έχουν μεγαλύτερο κατά κεφαλή ΑΕΠ από το μέσο όρο της χώρας.

Συνεπώς, η ανάκαμψη των περιφερειών της χώρας και η έξοδος τους από την τρέχουσα ύφεση θα προέλθει από την αύξηση του τουρισμού. Μακροχρόνια δε, οι περιφέρειες της χώρας μπορούν να βασισθούν στην τουριστική ανάπτυξη με τη δημιουργία μεγάλων τουριστικών υποδομών που θα απολαμβάνουν σημαντικές οικονομίες κλίματος και φάσματος.

Έχω εξηγήσει στο βιβλίο μου (Παπανίκος, 2014) τη φύση και τη μορφή αυτών των επενδύσεων. Ένα παράδειγμα αποτελεί η Περιοχή Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης στο νομό Μεσσηνίας (Costa Navarino), που ακόμη ταλαιπωρείται από τα εμπόδια της ελληνικής δημόσιας διοίκησης και της δικαστικής εξουσίας. Η ολοκληρωμένη (τουριστική) ανάπτυξη απαιτεί μία άλλη ποιότητα θεσμών σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, κάτι το οποίο λείπει σήμερα από τις Ελληνικές περιφέρειες, όπως έχω εξηγήσει στο Παπανίκος (2016).

Ένας μεγάλος σχεδιασμός της μακροχρόνιας τουριστικής ανάπτυξης θα απαιτούσε την προοπτική δημιουργίας τεράστιων σύνθετων τουριστικών μονάδων σε κάθε νομό της χώρας, για παράδειγμα της τάξης των 15 χιλιάδων και πλέον κλινών, που θα επέτρεπε την πλήρη μεγιστοποίηση των οικονομικών κλίμακος που απολαμβάνει η σύγχρονη διεθνής τουριστική αγορά.

Αυτό μπορεί να γίνει μόνο με την προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων που έχουν τα κεφάλαια, την τεχνογνωσία αλλά και, το πιο σημαντικό, την πελατεία. Το μόνο που πρέπει να κάνει η κάθε περιφερειακή ή ακόμη και δημοτική αρχή, είναι να διασφαλίσει (α) τη δωρεάν διάθεση γης και (β) την προστασία αυτών των επενδύσεων από το αδηφάγο ελληνικό δημόσιο όλων των επιπέδων διακυβέρνησης. Θα πρέπει δε να εξαλείψει τις ενισχύσεις και τις επιδοτήσεις κάθε είδους, διότι αυτές συνήθως προσελκύουν προσοδοθήρες και αποτελούν την κύρια πηγή διαφθοράς του ελληνικού δημοσίου. Θα πρέπει δε να σταματήσει τις «αδέες» για το πώς πρέπει να αναπτυχθεί η περιοχή τους. Το τι πρέπει και τι μπορεί να γίνει σε μια περιοχή, θα το προσδιορίσει αυτός που θα βάλει τα λεφτά του, δηλαδή ο επενδυτής. Ο τελευταίος, όμως, δε θέλει να επενδύσει στην Ελλάδα, κυρίως, διότι η χώρα χαρακτηρίζεται στη διεθνή επιστημονική βιβλιογραφία ως χώρα διαφθαρμένη με αναποτελεσματική δημόσια διοίκηση και δικαστικές αρχές.

Μία αποτελεσματική προσέγγιση θα ήταν να ισχύει το δίκαιο μιας χώρας που κατατάσσεται στις κορυφές των χωρών με τη λιγότερη διαφθορά και διοικητική αποτελεσματικότητα. Το αντεπιχείρημα ότι μπορούμε να διορθώσουμε αυτές τις ελληνικές παθογένειες για να προσελκύσουμε άμεσες ξένες επενδύσεις δεν πείθει, ιδιαιτέρως άμα κανείς μελετήσει την πρόσφατη αρθρογραφία και βιβλιογραφία για το ρόλο των άτυπων και τυπικών θεσμών στη διαδικασία της μακροχρόνιας οικονομικής ανάπτυξης, όπως έχω εξηγήσει στο Παπανίκος (2016) και Παπανίκος (2015). Ως παράδειγμα, αναρωτιέμαι πόσο διαφορετικά θα ήταν τα πράγματα στα μεταλλεία της Χαλκιδικής, αν ίσχυαν οι νόμοι του Καναδά και ήταν ο Καναδός Υπουργός που θα έβγαζε τις υπουργικές αποφάσεις.

Κάτι τέτοιο θα ήταν σίγουρα ωφέλιμο για τις μη κρατικοδίαιτες και μη παρασιτικές τάξεις του ελληνικού λαού. Όπως εξηγγά αναλυτικά στο βιβλίο μου, βλέπε Παπανίκος (2014), ο μόνος τρόπος για να αποκτήσει η Ελλάδα λαϊκή κυριαρχία στην οικονομία της είναι η άμεση παραχώρηση της ελληνικής κρατικής και δικαστικής κυριαρχίας σε ξένες δυνάμεις. Θα είναι προς όφελος των φτωχότερων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας αλλά και προς όφελος του συνόλου της ελληνικής οικονομίας. Η Ελλάδα χρειάζεται υγιή καπιταλισμό, που μακροχρόνια θα ωφελήσει το σύνολο των πολιτών της χώρας.

6. Συμπεράσματα

Τρία συμπεράσματα προκύπτουν από την παραπάνω ανάλυση. Πρώτον, η αποκαλούμενη μεγάλη ύφεση, που εκδηλώθηκε στην Ελλάδα από το 2009 και μετά, έχει σημαντικές επιπτώσεις σε όλους του νομούς και τις περιφέρειες της χώρας. Καμία περιοχή δεν απέφυγε την ύφεση. Δεύτερον, η ύφεση δεν έχει ομοιόμορφα αποτελέσματα. Οι πλουσιότεροι νομοί και οι πλουσιότερες περιφέρειες επηρεάστηκαν περισσότερο από ό,τι οι φτωχότερες περιοχές. Τρίτον, οι διαφοροποιήσεις στα αποτελέσματα οφείλονται σε ένα μεγάλο βαθμό στη σημαντική πτώση των διεθνών τουριστικών αφίξεων και εισπράξεων, που στηρίζουν οικονομικά τις πλούσιες περιοχές της Ελλάδος.

Με τη σειρά του, η πτώση του τουρισμού οφείλεται σε τρεις λόγους: στην παγκόσμια μεγάλη ύφεση, στην πολιτική της υψηλής συναλλαγματικής ισοτιμίας του ευρώ και στη δυσφήμιση της Ελλάδος από τα διεθνή μέσα μαζικής επικοινωνίας ως ασφαλούς τουριστικού προορισμού. Τα τελευταία χρόνια ο τουρισμός όχι μόνο έχει ανακάμψει πλήρως αλλά φαίνεται ότι έχει τη δυνατότητα να δώσει μία μεγάλη ώθηση στις μακροχρόνιες αναπτυξιακές προοπτικές της χώρας. Ο τουρισμός έχει τη δυνατότητα να συμβάλει στην

ισόρροπη ανάπτυξη όλων των νομών και των περιφερειών της Ελλάδος. Απαιτείται μία άλλη προσέγγιση, ακόμη κι αν αυτή υπαγορεύει παραχώρηση ελληνικής κρατικής και δικαστικής κυριαρχίας σε άλλες χώρες και αρχές, που παίρνουν άριστα στην καταπολέμηση της διαφθοράς και στην κρατική και δικαστική αποτελεσματικότητα.

Βιβλιογραφία

Bitler, M., and Hoynes, H., 2015, Heterogeneity in the impact of economic cycles and the great recession: Effects within and across the income distribution, *American Economic Review: Papers & Proceedings*, 105(5): 154–160.

Bouvet, F., and King, S., 2016, Income inequality and election outcomes in OECD countries: New evidence following the great recession of 2008–2009, *Electoral Studies*, 41(March), 70-79.

Christiano, L.J., Eichenbaum, M.S., and Trabandt, M., 2015, Understanding the great recession«, *American Economic Journal, Macroeconomics*, 7(1), 110–167.

Lo, A.W., 2012, Reading about the financial crisis: A twenty-one-book review, *Journal of Economic Literature*, 50(1), 151–178.

McKernan, S-M, Ratcliffe, C., Steuerle, E., and Zhang, S., 2014, Disparities in wealth accumulation and loss from the great recession and beyond, *American Economic Review, Papers & Proceedings*, 104(5), 240–244.

Ng, S., and Wright, J.H., 2013, Facts and challenges from the great recession for forecasting and macroeconomic modeling, *Journal of Economic Literature*, 51(4), 1120–1154.

Παπανίκος, Γ.Θ., 2016, Ποιότητα θεσμών και τοπική οικονομική ανάπτυξη, Κείμενα Επιστημονικών Εισηγήσεων, 19^ο Επιστημονικό Συνέδριο του Συνδέσμου Ελλήνων Περιφερειολόγων (ΣΕΠ), Λαμία, 12-13 Μαΐου 2016, [http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2016\)-Institutions-Lamia.pdf](http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2016)-Institutions-Lamia.pdf).

Papanikos, G.T., 2015, The real exchange rate of Euro and Greek economic growth, *Journal of Economic Asymmetries*, 12(November), 100-109.

Παπανίκος, Γ.Θ., 2015, Οικονομική Ανάλυση των Κοινοτήτων, Συζήτηση Στρογγυλού Τραπέζιού, Κοινότητα και Ανάπτυξη, Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων και Αθηναϊκό Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας, Αθήνα, 31 Μαρτίου 2015.

Παπανίκος, Γ.Θ., 2014, Η Οικονομική Κρίση της Ελλάδος: Μία Ταξική Ανάλυση Υπέρ των Μνημονίων, Αθήνα, ATINER, <http://www.atiner.gr/gtp/2014papbook.pdf>.

Papanikos, G.T., 1993, The current state of the theory of macroeconomic policy, *Archives of Economic History*, 3(1-2), 31-62.

Perugini, C., and Martino, G., 2008, Income inequality within European regions: Determinants and effects on growth, *Review of Income and Wealth*, 54(3), 373-406.

Piacentini, M., 2014, Measuring income inequality and poverty at the regional level in OECD countries, *OECD Statistics Working Papers*, 2014/03, OECD Publishing, <http://dx.doi.org/10.1787/5jxzf5khtg9t-en>.

Taylor, J.B., 2014, The role of policy in the great recession and the weak recovery, *American Economic Review, Papers & Proceedings*, 104(5), 61–66.

Theil, H., 1967, *Economics and Information Theory*, Amsterdam, North Holland.

van Ours, J.C., 2015, The great recession was not so great, *Labour Economics*, 34 (June), 1-12.

Watson, M.W., 2014, Inflation persistence, the NAIRU, and the great recession, *American Economic Review, Papers & Proceedings*, 104(5), 31–36.

The effects of the great recession on Greek prefectures and regions - A descriptive statistical analysis with emphasis on tourism

Gregory T. Papanikos

President, Athens Institute for Education and Research (ATINER)

Honorary Professor of Economics, University of Sterling, U.K.

president@atiner.gr

Abstract

This study examines the evolution of per capita GDP before and after the recent Greek economic crisis by prefecture and region. The approach is descriptive and its purpose is to ascertain differences and similarities of the impact of the great recession. Two indices are used: the coefficient of variation and the

Theil index. Furthermore, the results are used to determine possible causal factors which can account for the differences among prefectures and regions.

Keywords: Recession, GDP, Prefectures, Regions.